

տութեամբ ոչ միայն կարող էր ինքն իրանկառավա
և ամբողջ մի կայսրութիւն: Նա՝ բանուն այնպիսի հանդարտ,
մեղմ բայց վսեմ վարք ունէր, որ մենք նրան տեսնելու օրից՝
նրա մասին խօսելիս՝ «արամ բանու» էինք կոչում նրան:

Դեսպանն իրան յանձնուած նամակը մատուցեց թագու-
հուն, որը ստանալով հետաքրքրուեց իմանալ թէ արդեօք Պարս-
կաստանի մեծ բանուն իր ձեռքով էր գրել թէ ոչ: Մենք տե-
սանք որ դեսպանը կարմրեց շփոթութիւնից, որովհետեւ, աւանդ-
պարսիկ տիկինը գրել չգիտէ. պարսիկ տիկինը չունի այդ կա-
տարելութիւնը և հետեապէս, դեսպանը լինչ պատասխան էր
կարող տալ թագուհու հարցին: Նա վերջապէս խոստովանուեց,
որ պետական մեծ մոնշին էր գրել նամակը, և երբ թագուհին
նայեց թարգմանութեանը՝ ժպտաց. բայց թէ այդ ժպիտը ար-
տայայտութիւն էր հիացմունքի թէ ուրիշ բանի՝ ներկայ եղող-
ներէից ոչ մէկը չկարողացաւ ասել մեզ:

Նա յետոյ քննական աչքով նայեց ընծաներին և իր ու-
շադրութիւնը դարձրեց գլխաւորապէս պարսկական իգական
սեռի ամբողջ ձեռք զգեստի վրայ: Այդ զգեստի ասեղնագոր-
ծած նկարները, կտորների ազնւութիւնը և դրա վրայի ոսկու
և գոհարների փայլունութիւնը նրան հիացրեց: Նա շատ ցան-
կանում էր որ իրան բացատրութիւն տրուէր այդ զգեստի ա-
մէն մի մասի վրայ: Սենեակում գտնուող բոլոր կանայքը հա-
ւաքուեցին դեսպանի շուրջը, երբ վերջինս բացատրում էր դը-
րան հագնելու ձևը:

Նրանք շատ զարմացան շապկի ձևի և կարի վրայ, և մի-
ւնոյն ժամանակ հետաքրքրուեցին թէ ինչու դա այդքան կարճ
էր: Նրանք շատ նշմարանքներ արեցին շիւբբէների և ժակէտ-
ների վրայ, բայց երբ առաջ բերուեց վարտիկը, նրանք չնա-
յած որ աւնածում էին թագուհու ներկայութիւնից, այնուամե-
նայիւ ամբան զուարճացան, որ սկսեցին քահ-քահ ծիծաղել:
Նրանք սկսեցին մէկ իրանց նայել, մէկ վարտիկին: Նրանց
խնդութիւնը անդիմադրելի էր. նրանց խնդութեան առարկան—
վարտիկը՝ որ բամբակով ու ճամկաւոր դիպակով այնքան հաս-
տացրուած էր՝ փայտի պէս ուղիղ կանգնել էր սենեակի մէջ
տեղում, և անշուշտ զարմանալի հակապատկերն էր ներկայաց-
նում ֆրանկ կանանց թոյլ, ծփուն զգեստների:

Ի միջի այլոց կար և մի արաղգիր ¹⁾, որը շատ հիացմունք
պատճառեց, որովհետեւ ասեղնագործութեան շատ մեծ աշ-

1) Մի տեսակ գլխարկ. բառական թարգմանութեամբ նշանակում է
«բալինք բռնող»:
Նոյեմբեր, 1905.

խատանք էր թափուած դրա վրայ: Բոլոր ներկայ եղողները հետաքրքրուեցին իմանալու թէ այդպիսի փոքրիկ գլխարկ ինչ հնարքով էր կարող գլխի կատարի վրայ դրուել և մնալ առանց վայր ընկնելու: սակայն երբ դրա համար գործածուող գլխաճաղերը դուրս բերուեցին՝ բանը պարզուեց: Թագուհին հաւանեց և գնահատեց մի քանի շատ գեղեցիկ վերմակներ, ինչպէս և մի քանի քաշմիրի շալեր և Սպահանի թաւիշներ:

Դեսպանը բաւական վարկ շահեց բացատրելով մոմիայի 3) (ընծաներից մէկն էլ մոմիայ էր, որ անքան մեծ անուն ունի Պարսկաստանում) բժշկական յատկութիւնները, որից նա բերել էր մի փոքրիկ քանակութեամբ մի կիսուածանկար տուփի մէջ: Նա ասաց, որ եթէ մի մարդի, կամ ձիու կամ վառեակի սրունքը կտորուի և այդ սպեղանուց մի վիրակապի վրայ քսուի ու կապուի կտորուած տեղին՝ մի ամիս չլրացած բոլորովին կը բուժուի: Այդ նա ասաց, սակայն մեզ շրջապատողների դէմքից երևաց, որ նրանք չհաւատացին նրան:

Թագուհու ներկայութիւնը մեզ անքան զբաղեցրել էր, և մենք անքան տարուել էինք նրանով, որ դեռ այս ու այն կողմը չէինք նայել տեսնելու ան գեղեցկուհիներին—նրա դատրերին, որոց մասին անքան բաներ էինք երեւակայել: Մենք ոչ լուսնաման երեսներ տեսանք, ոչ «չինարի բոյ», ոչ Չէյրանի աչքեր, ոչ մետաքսափայլ և մինչև ոտները հասնող մագերի ծամբ, բայց շուտով մենք գլուխ տուինք մի քանի պճնազարդ զգեստներով տիկիներին, որոնց տեսանք թէ չէ՝ բացականչեցինք «մաշալլահ, մաշալլահ», որպէսզի չար աչքը չհարուածէր նրանց:

Այդ տիկիները մեզ շատ բաներ հարցրին քաղցրութեամբ, և թէպէտ մենք տեսանք որ թագաւորի դատրերի մասին մեր կազմած գաղափարները (որ առաջացել էին երեւակայութիւնից և աւելի ան պատմութիւններից որ մենք կարդացել էինք «Անթարուս» և «Հազար ու մէկ գիշերում»), չհաստատուեցին՝ այնուամենայնիւ մենք բաւարարուեցինք նրանով որ այս երկրում, քոլածածկ երեսը աւելի պակաս նշանակութիւն ունի քան մեր երկրում, և որ բանականութիւնն ու զգայութիւնը կատարում էին պահապանների և դուէնանների պաշտօնը:

Մենք անձկութեամբ հետաքրքրուեցինք իմանալու, թէ արդեօք թագաւորի դատրերը ամուսնացած էին թէ ոչ: սակայն զարմանալի, մեզ ասուեց թէ «նրանք ամուսնացած չեն»:

2) Գատուական խէժ, որ ծորում է մի ժայռից Գիրմանում:

— Ինչպէս, հարցրեց զեսպանը մէհմանդարից. ինչպէս, ձեր Թագաւորը ինչո՞ւ մեր Շահի պէս չէ անում. նա ինչո՞ւ չէ պարտաւորացնում իր վեզիրներին և մեծ խաներին որ իրանց ձակաւոր տրորեն արքայական պալատների սեւաներին՝ որպէս ամենամեծ շնորհը որ կանոդ են վայելել՝ ամուսնանալով իր աղջիկների հետ: Մեր Շահը ոչ միայն զիջում է այդպիսի շնորհներ անել, այլև յաճախ ընդարձակում է իր հարստութիւնը, շնորհելով իր վեզիրներին իր դատերը՝ որպէս պարգև, շատ անգամ էլ նրանց վրայ աւելացնելով աւելի հասակաւոր բանուները—նրանց մայրերը: Եւ Շահիս մօրուքը—վկայ, շարունակեց զեսպանը, ես երգում եմ որ, եթէ նրանք—վեզիրներն ու մեծ խաները, իսկոյն իրանց երեսի վրայ չը ընկնեն և գետինը չհամբուրեն՝ «արքայից արքայի ստուերն երբէք չպակսի» ասելով՝ նրանց գլուխները մի սև փողի նշանակութիւն չեն ունենալ... Ե՛րբու՞մ եմ ձեր հօր մօրուքով որ մենք այդպիսի խնդիրները աւելի լաւ ենք կարգադրում Պարսկաստանում:

Աւելին հետաքրքրելով՝ մենք իմացանք որ, Ֆրանկների մէջ արքայազները ամուսնանում են մուսուլմանների սովորութեան համեմատ, այսինքն տղան ու աղջիկը առաջուց չեն տեսնում միմիանց, այլ հէնց այնպէս լսում են միմիանց մասին արած փոխադարձ նկարագրութիւններն և ամուսնանում են: Փեսան իր կողմից ուղարկում է մի ծեր կին տեսնելու հարսնացուին, որը հեռուից սիրւում և յետոյ տարւում է փեսայի մօտ, լինի վերջինս գեղեցիկ կամ տգեղ՝ նա, աղջիկը ամուսնանում է նրա հետ:

Մենք մէհմանդարի ականջին ընկնելով հարցրինք, թէ արդեօք մեզ մօտ կանգնած տիկիւններից որո՞նք էին Թագաւորի ստրկուհիները: Բայց նա կրկին ասաց այն՝ ինչ՞ առաջ էլ ասել էր ու մենք երբէք չէինք հաւատացել: Նա դարձեալ ասաց, որ նորին մեծութիւնը ստրուկներ չէ պահում, և որ նա միմիայն մէկ կին ունի:

— Բայց նա իր պալատում պարուհիներ չո՞ւնի, հէքիաթլիներ չո՞ւնի, իրան քնացնողներ չո՞ւնի, հարցրինք մինք:

Մէհմանդարը մեզ հաւաստիացրեց որ Ֆրանկների պալատներում այդպիսի անձինք չեն հարկաւորւում ու չեն պահւում, որ մարդիկ ու կանայք միասին են պարում, որ նրանք պարում են միմիայն իրանց զուարճութեան՝ և ոչ թէ ուրիշ բանի համար: Նա ասաց, որ Ֆրանկները խորշում են հէքիաթլիներին, ամենևին չեն հովանաւորում նրանց:

Մենք հեռացանք Թագուհու մօտից՝ աչքներս աւելի բացուած քան էին մեր տեսակցութիւնից առաջ: Ամեն օր մենք

նոր-նոր բաներ էինք տեսնում ու լսում, և ինչ՝ բան որ առաջ անհասկանալի էր մեզ համար՝ մասնաւորապէս կանանց վերաբերմամբ՝ սկսում էր աւելի պարզուել և աւելի հասկանալի դառնալ:

Գլ. իգ.

Մեքքայի կողմը գտնելու դժուարութիւնները՝ Պարսիկները վճռում են զործադրել իրանց սովորութիւնները:—Նրանք որոշում են իրանց հարկաւոր եղած մսի համար ոչխարը իրանց ձեռքով մորթել:

Մենք այնքան զբաղուած էինք մեր զանազան այցելութիւններով, որ համարեա ժամանակ չէինք ունեցել մտածելու որ մենք մուսուլման ենք, և որ մենք իբրև մուսուլման՝ բնականում էինք անհաւատների մէջ:

Մենք այնքան ցոփ կեանք էինք անցկացնում, որ օր աւուր թուլանում էինք մեր օրեկան որոշ ժամանակներում աղօթելու և լուացուելու պարտականութեան մէջ: Միհամէդ բէգին սոսկում էր պատճառում այս: Նա մեր հաւատի խիստ պաշտպանն ու նախանձախնդիրը լինելով՝ անդադար պարսաւում էր մեզ և խիստ կերպով պնդում էր որ հարկաւոր էր մեզ մաքուր մնալ և չվարակուել մեզ շրջապատողներէց, չհետեւնւնրանց օրինակին —այն անհաւատների օրինակին՝ որոնք իսկապէս, կարծես թէ ապրում էին աշխարհում, անկրօն, անհաւ անտ: Նա բաւական ժամանակ էր, ինչ մտահոգութեամբ աշխատում էր որոշել ղէբլէյի¹⁾ ճիշտ կողմը. բայց այդ բանը դեռ գորհացուցիչ կերպով չէր աշողուել իրան: Դժբաղդաբար նրա ղէբլէ նէման²⁾ կոտորուել էր և նա կասկածում էր որ, եթէ մենք մի կողմնացոյց ճարէինք մեր հաւատը ծաղրող անհաւատների միջից՝ արդեօք դա կարճը կլինէր մեզ ցոյցտալ ճիշտ ուղղութիւնը:

Այդ էլ թողած՝ նա բոլորովին երկիւղի մէջ էր ընկել, որովհետեւ այն օրից ինչ մենք Անգլիա էինք հասել, նա գոնէ մէկ անգամ էլ արևի գոյն չէր տեսել: Նա սկսել էր հաւատալ որ, Պարսկաստանում Ֆրանգաւտանի մասին լսուած պատմութիւնները ճիշտ են, և որ Անգլիայում արև չկայ:

Դէբլէյի կողմը որոշել կարողանալու յոյսը կտրեց նա, և այդպէս յուսահատ մնաց՝ մինչև մի առաւօտ նա մեր ծառաներից շատերի հետ միասին նետուեց դեսպանի մօտ գտնելով «մուջդէհ»,³⁾ արևն եկել է»:

1) Մեքքայի կողմը, ղէպի ուր մահմեդականները աղօթելիս դարձնում են իրանց երեսները: 2) Գողմնացոյց: 3) Աւետիս:

եւ, յիրաւի, երբ մենք վեր նայեցինք դեղնագոյն մթնոլորդի մէջ, որ բաղկացած էր ծուխից և գոլորշիներից՝ տեսանք արեգակին: Սակայն մեզանից շատերն սկսեցին կասկածել. նրանք չէին կարողանում հաւատալ որ իրանց տեսածը նոյն փառաւոր լուսատու մարմինն էր որ փայլում էր Պարսկաստանում. որովհետեւ այնտեղ՝ մեր երկրում, ոչոք այնքան զօրաւոր աչք չունէր որ կարողանար նայել նրա պայծառութեանը, այն ինչ այստեղ՝ մենք կարողանում էինք հանգիստ կերպով նայել նրան ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս նայում ենք լուսնեակին:

Ինչէն, երբ մեզ մի կերպ համոզեցինք որ մեր տեսածը իսկապէս արեգակն է՝ շատ ուրախացանք. և քանի որ այս բարեգուշակ տեսարանը տեղի ունեցաւ մի «սպիտակ օր,¹⁾» այսինքն ամսի տասնհինգերորդ օրը, մենք դեսպանին շնորհաւորեցինք, ասելով, «մոբարէք, մոբարէք²⁾»: Մոհամէդ բէգն էլ, միւլնոյն ժամանակ, համոզուեց որ ինքը դուր էր Մէքքայի ճիշտ կողմը:

Բայց արեգակի վրայ մեր զգացած մեծ ցնծութիւնը պատճառ դարձաւ հաստատելու, որ անգլիացիներից շատերը բոլորովին անտեղեակ էին մեր կրօնի մասին, որովհետեւ նրանք մեզ կրակապաշտների տեղ դրին և եզրակացրին որ իբր թէ մենք արևին ենք պաշտում, երկրպագում ենք արեգակին: Նրանց խաներից մէկը—մի ակնաւոր լորդ, որը նստում էր թագաւորի ժողովներում և իր կարծիքն յայտնում էր գործերի յարմարութեան և անյարմարութեան մասին, երբէք չէր մոտենում դեսպանին առանց ասելու, «հա պարհն, էլի դեռ արևը չկայ»:

Մի օր, երբ այնքան ցուրտ էր որ ջրերը սառոյց էին կապել, այդ խանը գալով դեսպանի մօտ, որը վառարանի առաջ նստած տաքանում էր՝ ասաց նրան.

—Օ՛ պարհն, ես տեսնում եմ որ դուք կրակ էք պաշտում:

Սանի այս խօսքի վրայ, Միրզա Ֆիրուզը բարկացաւ և դառնալով ինձ որ իր առջև կանգնած էի՝ բացականչեց.

—Այս ի՞նչ խօսքեր են... այս մարդը չգիտէ որ եթէ մենք կրակապաշտ լինէինք՝ գոնէ չէինք պաշտիլ իրանց երկրի

1) Պարսկաստանում սնտախաղաղ մարդիկ տարբերութիւն են դնում բարբրաստ և չարբաստ օրուայ մէջ՝ ու ու սպիտակ կոշիկով նրանց: Ամեն ամսի 13, 14 և 15-րդ օրը, նրանք սպիտակ են համարում:

2) Շնորհաւոր, բարեբախտութիւն:

այս զգուելի, ծուխ անող կրակը՝ Նոյն իսկ գեարբերը ¹⁾ երկբայութեամբ են վերաբերուած դէպի իրանց կրակի մաքրութիւնը, որչմփ առաւել մենք՝ որ նրանց վրայ նայուած ենք՝ որպէս ամենապիղծ անհաւատների:

Յետոյ դառնալով մէհմանդարին՝ ասաց.

— Ի սէր Ալլահի, ասացէք այդ խանին որ մենք մեր երկրում ուրիշ ոչ մի ժամանակ երբէք կրակ չենք պաշտում, միայն թէ երբ ցուրտ է լինում:

Միրզա Ֆիրուզի այս խօսքին՝ Մոհամէդ բէգը որ ներկայ էր՝ աւելացրեց.

— Եւ ասացէք նրան, որ մեր սուրբ Մարգարէն, (օրհնեալ լինի նրա անունը) մեր սուրբ գրքի քառասուն մէկ երրորդ սուրէյում պատուիրում է՝ «պաշտեցէք ոչ արեւ, ոչ լուսին, այլ միմիայն Ալլահին՝ որը ստեղծել է նրանց»:

Այս խօսքերը, ինչպէս երևաց, բաւականութիւն չտուին խանին: Մէհմանդարի թարգմանութեամբ՝ նա մտաւ երկար բացատրութիւնների մէջ մի հինաւուրց անհաւատի մասին, որը, ինչպէս յայտնուեց, շատ աւելի տեղեկութիւններ էր ունեցել քան մեր պատմագրները, և որը, իր գրուածքներով հաւատացրել էր այս խանին ու ամբողջ Անգլիային որ, իբր թէ մենք կրակապաշտ ենք, որ մենք մեր ձիերի վզները կրտրում ենք ի պատիւ արեւի:

— Հա, հա, բացականչեց դեսպանը, որը միշտ պատրաստ էր մի կատակ անելու. հա, հա, ես տեսնում եմ որ դուք ձեր երկրում արեւ չունիք, ուրեմն թոյլ տուէք ինձ հարցնել թէ՛ ի պատիւ Ռբին էք դուք ձեր ձիերի պոչը կտրում:

Խանը թողեց հեռացաւ, տրորելով իր ձեռքերը և ասելով՝

— Կրակը շատ լաւ բան է, կրակը շատ լաւ բան է:

Ցաւելով այդ ազգի տգիտութեան վրայ, որոնց մէջ մեզ վիճակուած էր ապրել, մենք վճռեցինք այլեւս զանցառութեան չտալ մեր կրօնական պարտականութիւնները, այլ պինդ փարել այն պաշտամունքներին՝ որ մեր սուրբ Մարգարէն սահմանել է մեզ համար: Մենք վճռեցինք պաշտպանել մեր ճշմարիտ հա-

1) Գեարբերը իրանց սուրբ կրակը վաւ են պահում այնպիսի վառելիքով որ ոչ ծուխ է անում, ոչ էլ հոտ է տալիս: Նրանք թոյլ չեն տալիս որ այդ կրակի հետ խառնուի ոսկոր կամ որեւէ ուրիշ դարչանոտ կամ կեղտոտ նիւթ: Նրանք թոյլ չեն տալիս որ կրակը կպցնելու համար, որեւէ մէկը իր բերանով փչի, մի դուցէ անմաքուր հոտ կամ շունչ խառնուի դրա հետ:

ւատը, և հետեւաբար, որոշեցինք ոչխարը մեր ձեռքով մորթել մեզ հարկաւոր եղած միսն ունենալու համար:

Երբ անգլիացի անհաւատները տեսան որ մեր խոհարար Հասանը պատրաստուում էր մեր տան մէջ՝ սննեակների մէկուս մի ոչխար մորթել՝ բողբոջի ձայն բարձրացրին այն կեղտոտութեան դէմ՝ որ առաջ պիտի գար այդպիսի սովորութիւնից. սակայն երբ նրանք լսեցին Մոհամէդ բէգին գոռալիս՝ «բիսմիլ-լահ,» և բացատրելիս մեր այն օրէնքը որ արգելում է մարդուն ուտել այն՝ որից արիւն չէ հոսել՝ նրանք ֆնացին ապշած, շուարած և, զիջանելով՝ գլուխները կախ գցեցին:

Միւրդա Ֆիրուզն էլ տնօրինեց որ այդ օրից՝ մորթուելիք հաւերի վիշերը պարսից սովորութեան համեմատ կտրուէին ու դետին զցուէին, որպէսզի նրանցից արիւն զնայ մինչև մեռնէին, այնպէս որ, Ալլահի օրհնութեամբ, մենք կարողանայինք առանց խղճահարուելու ուտել մեր կերակուրը:

Այս սովորութիւնները վերահաստատելուց յետոյ, մենք սկսեցինք ապրել և կերակրուել աւելի հանգիստ կերպով քան արել էինք այն օրից՝ ինչ հեռացել էինք մեր երկրից, թէպէտ մենք հաճողուած էինք որ, ապրելով մի անմաքուր երկրում, մեր աղօթքները ոչ թէ նոյն օգուտներն և արդիւնքները չէին կարող ունենալ, այլ կիսով չափ էլ չէին կարողանայ ունենալ ինչ ունենում էին մեր սեպհական հողի վրայ:

Մոհամէդ բէգը սպառնաց որ, երբ մենք վերադառնանք Պարսկաստան՝ մոլլահները վճիռ կարձակեն որ մենք կրկնակի աղօթք անենք, ասելով թէ՝ չկայ բէհէշտ ¹⁾ այնպիսիների համար, որոնք իրանց աղօթքները վեր են առաքում Ալլահին մի երկրից, որը լի է խոգերով և ողողում է գինիով. որովհետև այդպիսի երկրից վեր առաքուած աղօթքները ճանապարհին կը բռնուեն նախ քան նրանց՝ ամենաբարձր երկրից հասնելը:

Մոհամէդ բէգի այս խօսքերը հաճելի կերպով ազդեցին մեզ, և մեզանից շատերը բոլորովին թողին աղօթելը. որովհետև, ասացինք մենք, «թէ մենք պիտի պարտաւորուենք Պարսկաստանում կրկնակի աղօթք անել, ուրեմն էլ ինչի՞ համար աղօթենք քանի դեռ Անգլիայումն ենք:

Ինչևէ, մենք կամաց-կամաց սովորեցինք դուրս գալ փողոցները, թէև մեր զգեստն ու մեր արտաքին տեսքը մեծ ուշադրութիւն էր գրաւում: Գաղաքի մեծ լաբիրինթոսից անցնելիս՝ մենք վախենում էինք որ մի դուցէ չկարողանանք

¹⁾ Դրախտ:

վրկին ճանապարհ գտնել դէպի տուն: Ոչ մի բան չկար որ ուղղութիւն տար մեր քայլերին, որովհետեւ բոլոր տները նոյն ձևն ունէին, բոլոր տան դռները միանման էին, բոլոր պատուհանները միաձև էին: Ո՛չ բաղնիք կար, ոչ քարվանսարա, ոչ սափրիչի խանութ, ոչ աղբակոյտ՝ որ գոնէ նրանցով մի նշանատեղ ունենայինք: Մի փողոց կար, որ անվերջ, անծայր էր և աւելի ուղիղ՝ քան Սպահանի չահար բաղը: ¹⁾

Մենք յաճախ ճանապարհ էինք կորցնում. մինչև անգամ մեր տնից շատ հեռու էլ չգնացած՝ էլի ճանապարհ էինք կորցնում: Ի վերջոյ, ես վճռեցի գործ դնել մի հնարք—մի հնարք՝ որ ես աշողութեամբ գործ էի դրել Մաղանդրանի անտառներում, երբ թիւրքմէնների գէրին էի: Այդ անտառների ծառերի մօտից անցնելիս՝ ես նրանց վրայ դանակով կտրում, նշան էի անում, և այս միջոցով, երբ ճանապարհ էի կորցնում, կարողանում էի կրկին գտնել: Այստեղ ես մի կտոր կաւիճ ճարեցի և ամեն մի փողոցի անկիւն հասնելով՝ նշան էի անում, և ինձ աշողուտ էր այդ հնարքով շատ հեռու տեղեր գնալ և վերադառնալ տուն, առանց որեւէ մէկի ընկերակցութեան կարիքն զգալու:

Սակայն իմ այս շրջապայութիւնները վտանգաւոր էին, որովհետեւ մենք մի տարօրինակ ժողովրդի մէջ էինք ապրում և հազիւ թէ մի օր անց էինք կացնում առանց մի արկած ունենալու: Մի անգամ ես բաւական հեռու գնացի մեր տնից, Մոհամէդ բէգը հետս էր. բարեբախտաբար մենք հասանք մի կանաչ դաշտ, ուր շատ անհաւատներ ճեմում, զբօսնում էին: Գուցէ քրիստոնէական մի տօն էր այդ օրը. շատ սիրուն օր էր, արևը փայլում էր պայծառ ինչպէս մեր երկրում: Մենք հասանք մի գեղեցիկ տեղ—մի մարգագետին՝ որի դալար խոտը գորգի պէս հարթ ու փափուկ էր: Մոհամէդ բէգը գոչեց, «Ալլահ, Ալլահ, ի՜նչ հմայիչ տէսք է այս, ի՜նչ լաւ տեղ է աղօթելու համար: Այդ բոպէին մէջլիդները մէկի ժամացոյցը յայտարարեց անգլիական կէս-օրը: Մոհամէդ բէգը այլևս չկարողացաւ զսպել իրան:

—Ահա զօհր, ¹⁾ ասաց նա. թէպէտ մենք այստեղ մոռեղին չունինք որ արտասանի մեր հաւատի դաւանանքը, և մեզ աղօթքի հրաւիրի, այնուամենայնիւ մենք չպիտի արհամարհենք այս յայտարարութիւնը:

Ահա այստեղ ջուր կայ. մենք կը կատարենք մեր լուացման արարողութիւնը և կաղօթենք:

¹⁾ Զորս այգի, չորս պարտէզ: ¹⁾ Զօհր՝ կէս օր:

ձիշտն ասած՝ ես երբեք ջերմ աղօթող չէի եղել:

Այն օրից ինչ ես բասու ²⁾ էի նստել Ղուծի սրբավայրում, ուր ես այնքան աղօթել էի, որ ինձ կը բաւականանար իմ ամբողջ կեանքում, և ուր ես այնքան աւելորդ երկրպագութիւններ էի արել—այո՛, այն՝ օրից՝ ես միշտ զանցառութեան էի տուել իմ կրօնական պարտականութիւնները, և միմիայն այն ժամանակ էի կատարել՝ երբ տեսել էի որ չկատարելով՝ անձա վտանգի է ենթարկուելու: Բայց այստեղ, այս անսուրբ երկրում, ուր մարդ ազատ է այդպիսի վտանգներից, ես շատ երջանիկ էի զգում և երբեք էլ փոյթ չունէի եթէ չէի կատարում կրօնական պաշտամունքներս. սակայն այս դաշտում, ես չէի ցանկանում վիրաւորել ընկերիս, և թէպէտ ես մերժեցի նրա առաջարկը, բայց և այնպէս հաւաստիացրի նրան, որ ես կը սպասեմ մինչև ինքը իր աղօթքը վերջացնի:

Ամենից առաջ, նա մի մօտ առուակում լուաց իր ձեռները, թևերը, ոտները և ականջների ետեւը և յետոյ ստուգելով Մէքքայի կողմը, նստաւ գետնի վրայ և սկսեց մազերը սանրել: Ապա նա իր գրպանից հանեց իր կնիքները, մատանիները, հայելին ու ամեն արժէքաւոր բան, որ նա ունէր իր վրայ, և ծոցից հանելով սուրբ կաւի ¹⁾ կտորը, ինչպէս և իր թէսքին՝ ²⁾ դրեց իր առջև և աղօթելու առաջին դիրքը բռնեց:

Անհաւատները հաւաքուեցին մեր շուրջը: Թէ նրանք մեզ ինչի տեղ էին դնում՝ դժուար է ասել: Շատ հաւանականաբար նրանք կարծում էին թէ մենք ձեռնածուներ էինք, որովհետև նրանք շատ մեծ հետաքրքրութեամբ էին նայում այն զանազան իրերին, որ Մահմէդ բէգը իր գրպանից հանել խոտի վրայ էր դրել:

Երբ Մահմէդ բէգը իր ոտները զոյգ դրած կանգնած էր և ամենայն ջերմեռանդութեամբ արտասանում էր Ֆաթէն ³⁾, և երբ նա իր թևերը բարձրացրեց, անհաւատները, ես հաւատացած եմ, կարծեցին որ նա շուտով պիտի թռչէր օդի մէջ՝ կամ պիտի բարձրանար ու մի պտոյտ գործելով կրկին իջնէր իր ոտներին վրայ, ինչպէս անում էին իրանց խեղկատակները: Սակայն երբ նրանք տեսան, որ նա իր ձեռները բարձրացնելով կատարեց իր երկրպագութիւնը, ճակատը դիպցնելով ցեխի կտորին, որի վրայ մակագրած էր մեր սուրբ մարգարէի և տասներկու իմամների անունները՝ նրանք կարծես թէ յուսա-

²⁾ Ազաստանուել էի. ¹⁾ Գարսիկները աղօթելիս՝ իրանց առջև են դնում մի կտոր չոր ցեխ, որ ասում է իբր թէ Մէքքայի հողից է: ²⁾ Մեղե-սիկ: ³⁾ Ղուրանի առաջին աղօթքը (գիւլիւր): Ծ.Թ.

հատեցին, որովհետեւ չկատարուեց իրանց սպասածը: Նրանցից մէկը լրբութեամբ յանդգնեց վերցնել այդ կաւի կտորը, որին լաւ նայելով տուեց իր ընկերներին՝ տեսնելու:

Իմ ազգային պատուարժանութիւնը վիրաւորուեց: Ես թէև ամբարիշտ էի, այնուամենայնիւ չէի կարող տանել այդպիսի լրբութիւն, այդպիսի վիրաւորանք, չէի կարող տեսնել մեր սուրբ Մէքքայի կաւի կտորի անարգութիւն: Ես յառաջ նետուեցի անհաւատների ձեռքից խլելու այդ նշխարը, սակայն իմ այդ փորձն արժանացաւ նրանց ծաղրական աղաղակներին: Մոհամէդ բէգը սաստիկ զայրացած՝ ոտի կանգնեց և՛ իր կրօնն անարգողներին պատժելու վճռականութեամբ՝ դանակը քաշեց և մօտ էր մխելու անհաւատներից մէկի փորը՝ երբ նա մի աներևոյթ ձեռքից—մի դէի կամ անգլիացի ջինսի ձեռքից—իր փորին այնպէս մի ուժգին հարուած ստացաւ, որ նրա զայրոյթը փախուեց բերանից, մօրուքը ցրուեց, երեսն սպիտակեց՝ մեռելի երես դարձաւ և աչքերից ջուր սկսեց հոսել:

Աղօթքը դեռ երբեք այնքան ջերմեանդ չէր եղել: Նրա բերանից փոխանակ օրհնութեան բառեր դուրս գալու, անէծքներ դուրս թափեցին, և երբ նա կարողանում էր շունչ քաշել՝ նզովք էր կարդում ամբողջ անգլիացի ազգի գլխին:

Մեր դրութիւնը շատ սոսկալի էր, մանաւանդ երբ մեզ շրջապատող մարդիկ տրամադրուեցին Մոհամէդ բէգին աւելի խիստ պատիւ տալ: Երևի նրա փորին հասցրուած հարուածը բաւականութիւն չէր տուել նրանց:

Այդ մարդկանց մէջ մէկը կար, որ ամենից աւել զայրացած էր: Նա կատարում էր շատ քաջագործութիւններ, որոնց նպատակը մենք, ոչ մի կերպով չէինք կարողանում հասկանալ: Նա՝ այդ մարդը, մի անգամ իր բռունցքը դէմ բռնեց իմ ըթին և յետոյ իր բաճկոնակը հանեց, իմ կարծիքով՝ նա այդ ցոյցով թշնամութիւն էր նշանակում, թէպէտ ես գիտէի որ գլխարկ վերցնելը (նա իր գլխարկն էլ վերցրեց) հակառակն էր նշանակում: Ես շատ զարմացայ երբ տեսայ որ բազմութեան միջից մի ուրիշ մարդ էլ դուրս եկաւ, յառաջ քայլեց և նոյնպէս հանեց իր բաճկոնը:

«Տարօրինակ մեծարանքներ են սրանք», մտածեցի ես. բայց ես շուտով հասկացայ ամեն բան: Բազմութեան մէջ ես ճանաչեցի մեր դեսպանի ծառայութեան մէջ գտնուող անգլիացիներից մէկին, և հազիւ ժամանակ ունեցայ ինձ ճանաչացնելու նրան՝ երբ, ով զարմանք, Մոհամէդ բէգը ու ես ականատես եղանք մի կռուի, որ տեղի ունեցաւ այդ երկու հոգու

մէջ—մի կռիւ՝ նման մեր փահլիւսանները ¹⁾ անգամ դեռ չէին արել:

Նրանք կռուեցին եռանդով ու վճռականութեամբ, սակայն շատ շուտով մեր դեսպանի ծառայ անգլիացիին յաղթող հանդիսացաւ: Նրա բռունցքներն աւելի թունդ էին տեղում իր հակառակորդի երեսին՝ քան ճիպտաները՝ Ֆալախկային կապած ոտների տակին: Նա այնքան հարուստեց նրան, մինչև նրա երեսը բոլորովին կորցրեց իր դժագրութիւնը և նա գթութիւն խնդրեց:

Լաւ ծեծ ուտելուց յետոյ, վերջապէս նա հաշտուեց իրան յաղթողի հետ: Երկուսն էլ ձեռք թօթուեցին իրար հետ և երկուսով հեռացան, ըստ երևոյթին, որպէս լաւ բարեկամներ: Մենք, ինչևէ, չէինք կարողանում զարմանքից դուրս գալ. ոչ էլ կարողանում էինք ամենևին հասկանալ մեր անգլիացի ծառայի միջամտութեան նպատակը, թէպէտ նա մեզ հաւաստիացրեց, որ իբր թէ ինքը կռուեց միայն մեզ պատուելու համար:

Մենք յաճախ լսել էինք, որ արաբները շատ հիւրասէր են, որ նրանք շատ քաղցրութեամբ են վարուում օտարականներին հետ: Մենք լսել էինք, որ արաբը իր վերջին ոչխարն անգամ մորթում է օտարականին հիւրասիրելու համար. որ նա ինքն իրան զրկում է ամեն բանից, որպէսզի չլինի թէ իր հիւրը տուժի կամ անհանգիստ լինի. բայց կանգնել և կռուել, և իր աչքերը կուրացնելու վտանգին ենթարկել կամ ծեծուել ու գլորուել՝ այդ մենք երբէք չէինք լսել:

Նւ այնուամենայնիւ մենք տեսանք որ մի անհաւատ նոյն գործը կատարեց—մի անհաւատ՝ որին մենք մեր մտքում դատապարտում էինք յաւիտենական պատժի: Երկար ժամանակ Մոհամէդ բէգ՝ իր միտքը տանջում էր ու չէր կարողանում իմանալ թէ ինչ բանի վերագրել այդ երևոյթը: Շատ մտածելով՝ նա միայն այսքանն հասկացաւ, որ ճակատագրի շնորհիւ այդ ծեծը, որ շատ հաւանականաբար իրան պիտի տրուէր՝ տրուել էր մի ուրիշի: Մենք տուն վերադարձանք շատ բացականչութիւններ անելով և ապշեցնելով դեսպանին՝ մեր արկածը նրան պատմելով:

¹⁾ Լմբիշներ:

ԳԼ ԴԷ.

Հաջի Բաբան նկարագրում է պարլամենտի բացումը (նիստը)։—Նա խօսում է անգլիական մի քանի սավորութիւնների մասին։

Մինչ այս՝ արդէն մի մեծ և ընդհանուր շարժում էր անգլիացիներին մէջ։ Մինչ ցարդ դատարկ մնացած տները յանկարծ լցուեցին բնակիչներով։ Այն փողոցները, որ մենք առաջ կարծում էինք շատ բազմամարդ էին՝ այժմ լցուեցին այնքան մեծ բազմութեամբ և այնքան բազմաթիւ կառքերով, որ մարդ դժուարութեամբ էր կարողանում անց ու դարձ անել։ Կանայքն սկսեցին այս ու այն կողմը վազվզել։ Նրանք գնում էին միմիանց տներ։ զարմանալի էր տեսնել թէ ինչ շարժում կար նրանց մէջ էլ։ Ընդհանուր տեսարանը մեզ յիշեցրեց Սուլթանիէի ամարանոցից՝ մեր Շահի Թէհրան վերադառնալն իր ամբողջ բանակով։

Մենք հետաքրքրուեցինք իմանալու այս տեսարանի պատճառը։ Մեզ դանազան բացատրութիւններ տուին։ Մեզ ասացին թէ՝ պետական մեծ խորհուրդը պատրաստուած էր նիստն ունենալու, յայտնեցին նաև որ, թէպէտ Անգլիայում արդէն աւելի քան հազար հատոր օրինաց գրքեր կան՝ այնուամենայնիւ դարձեալ կարիք էր գգացուած աւելին ունենալու։ Ոմանք ասում էին որ, իբր թէ կառավարութիւնը շատ փող է շռայլում, և թէ պիտի վճռուի որ ապագայում նա պակաս ծախսի։ Ուրիշները հաւաստիացնում էին մեզ թէ՝ մեծ խորհուրդը նիստ էր ունենում վիճաբանելու մի հին խնդրի մասին, որի վրայ նրանք հակաճառել էին վերջին հարիւր տարուայ ընթացքում առանց սակայն մի բան առաջ տանելու կամ մի որոշ վերջաւորութեան դալու։ Այդ հին հարցը կամ խնդիրն այն էր թէ՛ արդեօք իրանց ժողովրդի եօթը միլիօնը պիտի շարունակի դժգոհ և ապստամբ մնալ թէ՞ հակառակը։

Այս բոլոր ասածներին մենք ոչ մէկին չէինք կարողանում հաւատալ, որովհետև մենք մեզ տալիս էինք այն հարցը թէ՛ միթէ՞ խելքի գալիք բան է որ անգլիացու պէս մի հզօր, մի հարուստ և մեծ աշխուրթիւն վայելող ազգ իրան ենթարկի այդպիսի չլսուած ամբաստանութիւնների։ Դեռ ասանք վճռեց որքան կարելի էր, իրողութիւնն իմանալ, որպէս զի լիովին հաղորդէր իր վեհապետին—արքայից արքային։

—Այդ ի՞նչպէս է, ասաց նա, մենք միայն մէկ գիրք ունենք—մեր դուրանը, որի մէջ ամփոփուած է մեր բոլոր օրէնքը—

ները. իսկ այստեղ, ասաց նա, մենք տեսնում ենք որ ուղտա-
բեռներով գրքեր կան և դարձեալ բաւական չեն համարուում:
Անգլիայում ամեն մի դպրի կամ շէյնօլիսլամ եթէ պատահամբ
փոխադրուելու լինի մի ուրիշ տեղ դատաւորութիւն անելու
նրան հարկաւոր կը լինի առ նուազը յիսուռն ուղտ, որպէսզի կարո-
ղանայ իր հետ տանել իրան հարկաւոր եղած գիտութիւնը:
Յետոյ, գալով այն խնդրին որ ուզում են կառավարութեան
ծախքերը սահմանափակել կամ աւելի քչացնել, յանուն Ալլահի,
ապա ինչի պէտք է թագաւորը—եթէ նա անսահման իրաւունք
ու իշխանութիւն չունի իր գանձարանի վրայ: Մեր շահընշահը
կտրել կտար. այն մարդի ականջը—ով կուզի լինի նա—որ կը
համարձակուի քննել կամ հարց դնել թէ մի թագաւոր ինչ
իրաւունքներ ունի իր սեփական հարստութեան կամ նոյն իսկ
իր հպատակների ստացուածքի և կեանքի վրայ:

Միւս խնդիրը մեր խելքից դուրս բան էր. դա մի խնդիր
էր՝ որ մենք ամենակին չէինք կարողանում հասկանալ, ըմբռնել:
Դա մինչև մի աստիճան վերաբերում էր կրօնի: Մեր լսած
պատմութիւններից պարզ էր, որ Անգլիայում բնակուող մահ-
մեդականները՝ կրօնի տեսակէտից՝ շատ ողորմելի վիճակում
էին. որովհետեւ եթէ Անգլիան իր հպատակներին թոյլ չէր
տալիս աղօթել, ուրեմն, յանուն Շահի մօրուքի, ինչ պիտի
սպասէինք մենք մահմեդականներս:

Չնայած անգլիացիներին՝ իրանց թագաւորի դէմ բռնած
այս ընթացքին՝ երևում է որ նա՝ թագաւորը, ամեն տարի թա-
գակիր գլխի բոլոր փառքով, շքով և մեծութեամբ՝ իր յօժար
կամքով գնում է պետական մեծ ժողովը բաց անելու և մինչև
անգամ հրաւիրում է այդ ժողովին մտածել և կարգադրել թէ
ինչքան ծախք պիտի անի ինքը. նա նաև հրաւիրում է նրան
որոշել նախարարների, զօրագլուխների, զօրագնդերի և նաւե-
րի թուերը, դեսպաններ նշանակել՝ և մի խօսքով որոշել իր
անելիք բոլոր ծախքերը:

Այդ մեծ խորհուրդը, ինչպէս մեզ հաւատացրին, մինչև
անգամ համարձակուում է կարգադրել թէ թագաւորը ինչպէս
պէտք է պահի իր սեպհական կնոջը: «Եթէ մեր այս բոլոր լսա-
ծների գոնէ կէսը ճշմարիտ է, ասացինք մենք, ուրեմն պիտի
հաւատանք որ միւս կէսն էլ ճշմարիտ է:

Միւրգա Ֆիրուզը հրաւիրուեց ներկայ լինել այդ մեծ ժո-
ղովի բացման հանդիսին: Նա ընդունեց հրաւերը, որովհետեւ
ուզում էր իր աչքով տեսնել ամեն բան, ապա համոզուել: Ինչ-
քան մենք կարողացանք իմանալ՝ այդ մեծ ժողովը մինչև

մի աստիճան նմանում էր մեր այն մեծ սէլամ-իօմին, որ ամեն տարի տեղի է ունենում Նովրուզի տօնին:

Մէհմանդարը յայտնեց դեսպանին որ այդ առթիւ թագաւորին ներկայացող անձնաւորութեանց թիւը սահմանափակ լինելով ցանկալի էր որ ոչ ես, Հաջի Բաբաս՝ և ոչ էլ մեզանից որեւէ մէկը գնար դեսպանի հետ: Հետեապէս դեսպանը գնաց միմիայն մէհմանդարի ընկերակցութեամբ, սակայն մենք վրձոնեցինք մի եղանակով ճանապարհ գտնել տեսնելու արքայական թափօրը:

Ամբողջ քաղաքը շարժման մէջ էր: Մենք դեռ անհաւատ-ների այդքան հոծ բազմութիւն չէինք տեսել: Մեծք՝ մի բուռ ճշմարիտ հաւատացեալներ՝ մեծ բազմութեան մէջ աննշան էինք. բայց ուրախ էինք որ այդպէս էր. թէև մենք մեր ժողովներին մէկ ժաղն անգամ չէինք փոխիլ մեր առաջ շարժուող միլիօնաւոր սև գլխարկներին հետ:

Մենք տեղաւորուեցինք մի ծառի տակ՝ այն պարտիզում՝ որի միջով ճանապարհ էր բաց դէպի մեծ խոհրդի ժողովատեղին: Մի քանի ծառուղիներ էին ընկած այն պողոտայի կողքերին, որտեղից թագաւորը պիտի անցնէր: Այդ պողոտայի երկու կողմին՝ գեղեցիկ ձիերի վրայ նստած հեծելազօրքեր էին կանգնած՝ ճանապարհը ազատ պահելու համար:

Պահ մի մենք ամենից շատ ուշադրութեան առարկայ դարձանք, և մօտ էր որ նեղանայինք ամբոխի վարմունքից՝ երբ՝ բարեբախտաբար թագաւորի մօտենալը խլեց նրանց ուշադրութիւնը, և մենք աչքներս լայն չոկով՝ սպասեցինք տեսնելու նորին մեծութեան անցը: Լսուեցին տարօրինակ ձայներ, մենք կարծեցինք որ գուցէ այդպիսի տարօրինակ ձայներ հանելով են անգլիացիք մեծարում իրանց թագաւորին: Այդ ձայները մի կերպով նմանում էին արաբ կանանց ձայներին, որ նրանք հանում են երբ մի մեծ անձնաւորութիւն մօտենում է իրանց: Աղաղակների, հառաչանքների խառնուրդ էր այդ ձայները:

Հէնց որ թագաւորի մեծ կառքը մօտեցաւ, ամբոխը խնստացաւ և մեր մօտ կանգնած հազարաւոր մարդիկը սկսեցին այնպէս շուռց հանել, որ մենք հաւատացինք որ ոչ մի թագաւոր աւելի սիրելի չէր իր ժողովրդին ինչպէս էր անգլիացուցը: Ժողովրդի կողմից ցոյց տրուած այդ մեծ հաւատարմութիւնն ու յարգանքը ունեցաւ իր անմիջական ազդեցութիւնը, որովհետև մենք էլ յակամայից սկսեցինք նրանց միանալ մեր անկեղծ շինաներով: Մենք սկսեցինք այնպէս ոգևորուած ու եռանդուն կերպով սուլել, որ մեր երեսի գոյնը սևացաւ: Մողա-

նի¹⁾ դաշտերի բոլոր օձերը միասին՝ չէին կարող իրանց կատա-
ղած ժամանակ՝ մեղանից աւելի մեծ շչին հանել:

Բոլոր Թամաշայիների (հանդիսատեսների) համար դիտո-
ղութեան առարկայ դարձանք. սակայն որքան զարմացանք և
նոյն իսկ, կարելի է ասել, որքան վախեցանք մենք՝ երբ տե-
սանք, որ փոխանակ մեզ քաջալերելու և գովելու, ինչպէս մենք
սպասում էինք, մեզ շրջապատեցին մի մեծ խումբ մարդիկ՝
ներկած ճիպոտները ձեռքներում: Մրանց ետևից եկան մի քա-
նի ձիաւորներ, որոնք շատ անքաղաքավարի կերպով մեզ հրա-
ւիրեցին իջնէ՝ ծառից, որի վրայ բարձրացել էինք, և հետևել
իրենց... չգիտեմ... դէպի ուր:

— Ի՞նչ են ուզում այս մարդիկը, բացականչեց Մոհամեդ
բէգը. ի՞նչ աղտեղութիւն են ուտում սրանք:

— Կուզեա դրանց իմ դանակի համը առնել տամ, ասաց
Աղա բէգը:

— Զաւակիդ հոգին սիրես, խստութիւն մի բանեցնիլ ա-
սացի ես, եթէ ոչ դրանք կը խփեն մեր փոքերին, ինչպէս արին
Մոհամեդ բէգին:

Տեսարանը շատ խառնուեց և մօտ էր մեր դրութիւնը
վատանար. բայց մի լաւ հաջնուած փրանկ մօտենալով և ճա-
նաչելով մեզ՝ իսկոյն միջամտեց և ներկուած ճիպոտներով
մարդկանց հասկացրեց, որ ինչ անկարգութիւն էլ որ արել
էինք՝ առաջացել էր միայն տգիտութիւնից: Նա մեզ ազատեց
նրանց ձեռքից և բարեսրտաբար ընկերակցեց մեզ դէպի տուն:
Երբ տուն հասանք՝ մենք նրան պատմեցինք թէ Բնչ էինք ա-
րել, և յետոյ իմացանք, որ մենք փոխանակ պատուելու ան-
գլխացուց Շահին՝ աւելի վատ էինք վարուել նրա հետ քան
վարում են մի շան հետ:

— Լա իլ Ալլահ, գոչեց Մոհամեդ բէգը. այս ի՞նչ երկիր
է. ո՞վ էր մտածում Թագաւորին հայհոյել, այն էլ իր երեսին:
Էհ, եկէք հեռանանք այս ժողովրդի միջից. սրանք վատ մար-
դիկ են. մարդ երբէք այս մարդկանց չէ տեսնում աղօթելիս:
Մրանց կանայքը անամօթ են, սրանք աղտեղութիւն են կուտա-
կում իրանց Թագաւորի գլխին:

— Հոգիս վկայ, բացականչեց Աղա բէգը, ես կարծում էի
որ ֆրանկները սուլելով և շչելով են պատիւ մատուցանում.
բայց տես, մենք ի՞նչ աղտեղութիւն ենք կերել:

— Մեր Թագաւորի ժողովրդականութիւնը, ասած յիշեալ

1) Մի կտոր գետին՝ որ ընկած է Արաքս գետի մօտ և նշանաւոր
է իր բազմաթիւ օձերով:

պարոնը, կախումն ունի այնպիսի հանգամանքներից, որոնք վրայն չէ մի մարդկային ոյժ չէ կարող իշխել: Ժողովուրդը տղայ է և նրան առաջնորդում են խարդախ դեմագոգներ¹⁾: Եթէ հացը թանկ է, եթէ առևտուրը դանդաղ է, եթէ ժողովուրդը տուժնալիք է խաղաղութիւնը, կամ եթէ թագուհին վատ է ընթացում, ժողովուրդը իր գանգաւը ներկայացնում է թագաւորին սուլելով: Հետեւեալ տարին դիցուք թէ հացը թանկ չէ և աճան է և առևտուրը տաք, ժողովուրդը թագաւորին տեսնելով՝ ուրախութեան ցոյց է անում: Եթէ թագաւորի նախաձեռնութեամբ յաղթութիւն են տալիս՝ ժողովուրդը չափազանք ընդունում է արտայայտում:

Եթէ թագաւորի նախարարները լաւ ճաշեր են խօսում և աշխատում են հարկերը թեթեւացնել՝ ժողովուրդը իր կեանքը զոհում է իր արքայի համար: Ո՞վ է կարող ուղեմն երաշխաւորել թէ ժողովուրդը երբ և ինչու զոհ կամ դժգոլ կըլինի: Դա այնքան անհաստատ է, ինչքան քամին որ փչում է:

— Լսեցէք պարոն, ասացի ես բռնելով մօրուքիս ծայրը և ցոյց տալով նրան, տեսնում էք այս:

— Այո, տեսնում եմ, պատասխանեց նա:

— Լաւ, ուրեմն սրանով ես երդւում եմ—և սրանից առաջ սուրբ բան չկայ ինձ համար—երդւում եմ որ եթէ թէհրաւոր ժողովուրդը համարձակուի իր Շահի ներկայութեամբ թագաւոր կամ նալուածքով և խօսքով որ և է անպատուութիւն արտայայտող շարժում անի, նա իսկոյն ընդհանուր կոտորածի հրաման կարձակի և ոչ մէկին չի թողնիլ որ հետեւալ առաւել ետն արևը տեսնի. Բոլոր իմամները վկայ, որ ասածս այնքան ճշմարիտ է, ինչպէս գիտեմ, որ ես այս բոլորն այստեղ կամ նաեւ եմ:

Այս խօսքերիս վրայ՝ պարոնի աչքերը ապշաւքից չնայեցին, և նա գուցէ տեսնելով թէ մեզ համար ինչքան ածուցում են միմիանց գլուխները, խոր գլուխն տուեց ու հեռացաւ:

Մինչ այս, դեսպանը վերադարձաւ, և երբ մենք նրան մէհմանդարին պատմեցինք մեր գլխին եկածը, նրանք մի թարեցին մեզ՝ միայն ծիծաղելով մեզ վրայ:

— Եթէ դուք, ասացին նրանք, անգլիացի ամբոխից ստուժում էք նոյն խոնարհութիւնն ու սարկութիւնը որ ունին պարսիկները՝ շատ սխալւում էք: Նրանք այնքան տարբեր են, ինչքան տարբեր է մեր ալեկոծուող մերթ խաղաղուող ծայրն աղմուտ ջրից, որից խմում է ուղտը:

¹⁾ Ապստամբների կամ խռնակիչների պարագլուխներ:

